

Datarea, o problemă mereu actuală, cu ilustrări pe română și pe spaniolă

Coman LUPU

Universitatea din București

comanlupu@gmail.com

Abstract: Dating, a chronological hierarchy of the words in written language, proves useful for establishing the features of the vocabulary in various steps of evolution of a language. For the Romanian linguists, dating represents a major problem, as there are very few Romanian dictionaries that offer information related to the first written attestation of a word. This article presents some examples of lines of study provided by the analysis of a text from the point of view of dating.

Keywords: *dating, dictionaries, attestation, source-version.*

Una dintre problemele majore ale cercetătorilor români din domeniul științei limbii este **datarea**. Singurele dicționare care oferă datări ale termenilor înregistrați sunt DA, DLR, *Dicționar al limbii române vechi* elaborat de G. Mihăilă [1974], DCR, o lucrare lexicografică elaborată pe baza atestărilor din presă, începândcu 1960, și *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche* (DILR), realizat de o echipă de specialiști de la Institutul de Lingvistică din București. La aceste lucrări, putem adăuga N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești* [1962], care cuprinde o secțiune importantă de elemente dateate [1962: 131-300], cele mai numeroase fiind împrumuturi livești din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Pentru datarea împrumuturilor livești, recomandăm de asemenea folosirea cu încredere a TRDW, mai ales pentru intrările unde anul primei atestări provine din fișierele soților Ursu de la Iași. Cele mai noi lucrări importante pentru datarea împrumuturilor latino-romanice sunt DELLR și ampla lucrare semnată de N. A. Ursu, Despina Ursu [2004-2011].

Profesoara Florica Dimitrescu a lansat în lingvistica românească ideea realizării unor dicționare pe tranșe cronologice. În anii '60 și la începutul anilor '70 ai veacului trecut, un colectiv format din mai mulți specialiști de la Universitatea din București și de la Institutul de Lingvistică al Academiei, coordonat de distinsa noastră profesoară, a excerptat toate textele cunoscute din secolul al XVI-lea. Proiectul s-a oprit însă aici. În așteptarea constituirii colectivului de redactare a dicționarului, fișele au fost depozitate într-un dulap dintr-o încăpere a Academiei Române. Însă în aprilie 1975, doamna profesoară a fost anunțată că întregul fișier al dicționarului a ars într-un incendiu. Un incendiu ce nu a depășit perimetrul încăperii unde era depozitat!...

Pentru secolul al XVI-lea, de la dna profesoară ne rămâne un *Indice paralel*, inclus în structura volumului *Contribuții la istoria limbii române vechi* și realizat pe baza indicilor de la edițiile științifice publicate înainte de 1973. La acest indice paralel se adaugă DCR, un dicționar datat, cu o primă ediție în 1982, urmat de ediția a doua în 1997 și de a treia – la care, împreună cu dl Alexandru Ciolan, subsemnatul a devenit coautor –, publicată în 2013. Este o lucrare elaborată pe baza atestărilor din presa scrisă și audiovizuală pornind din 1960.

Dicționarele și glosarele românești elaborate anterior redactării DA și DLR sunt întrebuințate de lexicografii români în mod obișnuit pentru datarea unor cuvinte și sensuri. Procedul este larg răspândit în lexicografia contemporană pentru dicționarele etimologice sau pentru dicționarele tezaur ale limbilor moderne de cultură. În acest sens, cităm, de exemplu, Juan Corominas, José A. Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, I-VI, Gredos, Madrid, 1980-1991, pentru a cărui realizare sunt folosite și atestări din glosarele și dicționarele elaborate în diversele etape de evoluție a limbii spaniole.

În DA și DLR, sunt utilizate pentru datare *Lexiconul budan* și dicționarele publicate după 1840, semnate de I. D. Negulici, T. Stamati etc. Dicționarul lui Ioan Bobb nu apare în bibliografia DLR, iar *Condica* lui Iordache Golescu este citată sporadic. Deoarece „datarea cuvintelor, a formelor reprezintă pentru limba noastră o cerință acută în stadiul actual al cercetărilor, când nu avem încă un dicționar datat al limbii române” [Dimitrescu, 1973: 7], subliniem în mod deosebit bogăția de fapte lingvistice înregistrate – până la noi cercetări – pentru prima oară în IB, LB, IG și alte lucrări lexicografice din epocă și semnificația acestora pentru istoria limbii române literare.

De fapt, orice text, indiferent de natura lui, este susceptibil de a oferi noi repere privitoare la datarea unor cuvinte. Am avut o astfel de experiență transciind un text apărut la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Este vorba despre *Critil și Andronius*¹, publicat la Iași în 1794, fără să fie menționat numele autorului sau/și al traducătorului, și care aparține unei epoci în care activitatea tipografică depășise limitele sferei de influență ecleziastică, prin orientarea acesteia și către alte domenii ale vieții sociale, dintre cele mai variate: literatură, morală, filozofie, științe etc. Diversificarea tipăriturilor reprezintă o trăsătură care caracterizează de fapt noua deschidere operată în politica culturală instituită în secolul al XVIII-lea în toate provinciile românești.

În ceea ce privește paternitatea versiunii românești a *Criticón*-ului, tipărit la inițiativa lui Iacov Stamate, cercetarea noastră nu a avut drept scop elucidarea acestui aspect. Trebuie să amintim însă doar faptul că Dan Simonescu [1946: 55-56], care respinge ipoteza potrivit căreia traducătorul s-ar putea să fie însuși Iacov Stamate, îl consideră drept drept talmăcitor al ediției de la 1794 pe arhimandritul Gherasim de la mitropolia din Iași, opinie susținută de asemenea de N. A. Ursu și de Despina Ursu [2006: 29].

Cât despre sursa utilizată pentru realizarea traducerii în română a *Criticón*-ului, majoritatea cercetătorilor acestui text indică versiunea grecească. Materialele bibliografice consultate [Simonescu, 1946; Duțu, 1968] semnaleză că *Criticón-ul* era cunoscut în România încă din 1754, într-o traducere grecească efectuată după franceză «de boierul Ion Rali din Mitilene, fost mare stolnic» [Simonescu, 1946: 53], după versiunea franțuzească a lui Maunoury (1696)². După alți cercetători [Urechia, 1869: 32; Eliade, 1898: 332-333],

¹ Reprezintă prima parte a romanului *El Criticón* de Baltasar Gracián, aflat la Biblioteca Academiei Române, BAR III 59790 (olim CRV 574).

² Potrivit datelor oferite de profesorul Tudor DINU de la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine a Universității din București, traducerea lui Ion Rali nu a văzut niciodată lumina tiparului, prin urmare nu se poate vobi de vreun impact pe care inițiativa stolnicului l-ar fi putut avea asupra culturii românești în secolul al

traducerea în română a fost făcută din franceză. În „cuvântul înainte” (*Arătare în scurt*, un mic text scris pe pagina care urmează după foaia de titlu și care precedă ediția românească), traducătorul moldovean făcea următoarea precizare: „Pre cât s-au putut tâlmăci noao capete până acum **de pre limba grecească pre limba noastră moldovenească**”.

Fără a se fi raliat celor care indică versiunea franceză drept sursă pentru *Criticón*—ul publicat în românește, Dan Simonescu [1946: 56] admite totuși posibilitatea ca traducătorul să fi recurs și la traducerea franțuzească a lui Maunoury, ceea ce ar putea explica numărul impresionant de împrumuturi de origine franceză. Însă în pagina anterioară, Dan Simonescu subliniază faptul că este dificil să facă precizarea din ce limbă s-a tâlmăcit textul românesc, franceză sau greacă.

În primul rând, în traducerea de la 1794 sunt mai multe împrumuturi neolatine care au în acest text prima lor atestare cunoscută: **acvatic** (*acatic*, p. 24)³, **andaluz**, ~ă (*andaluzien*, 73), **aragonez**, ~ă (*aragonează*, 69), **atenian** (*athinienii*, 15), **bal** „minge” (*balul*, 88, 88, 88; *Balurile*, 88; *baluri*, 88, 88, 88), **conversație** (*conversasiia*, 4; *conversații*, 24; *conversasiia*, 46), **mallorquin** „(persoană) din Mallorca” (*malorchen*, 73) < fr. *Mallorquin* (în textul franțuzesc al lui Maunoury), **marchiz** (*Marchi*, 63) < fr. *marquis* (DLR), **polonez** (un *polonez*, 72), **sol** „soare” (sp. *sol*, 13) etc. Unele cuvinte sunt atestate cu o structură fonetică interesantă, care ne trimite la pronunția lor din franceză: **aliman**, 73, adaptare a fr. *allemand*; **augur** (*ogur*, 75, 80) < fr. *augure*, **chiura** (*chiura*, 105), probabil adaptarea la fonetica franceză a lat. *cura* „grijă”, o etimologie fantezistă a lui Gracián pentru sp. *corazón* „inimă” < lat. *cor*; **don** (*don*, 53, 64, 76) < fr. *don* < esp. *don*; **pom** (Giucătorii de acest *pom*, 87) < fr. *paume*, **fezan** (*fezan*, 31 < fr. *faisan*).

O altă experiență asemănătoare am avut-o cu opera unui scriitor spaniol, Juan del Encina, folosită pentru atestări de Corominas și Pascual pentru datarea cuvintelor din *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Răsfoind de câteva ori *Viaje a Jerusalén* [1521] una dintre scrierile lui Juan del Encina, pentru a verifica regimul prepozițional al unor verbe în secolele al XV-lea și al XVI-lea, am observat că în text apar mai multe împrumuturi livrești pe care noi le bănuiam că figurează în dicționarul lui Corominas și Pascual cu atestări mult mai târzii⁴; din lista noastră de 33 de cuvinte, 7 erau, într-adevăr, date mult după anul 1521:

XVIII-lea: „Din cât am putut afla eu, Ioannis Rallis din Mitilene (Lesbos), fost stolnic în Moldova, a tradus *Criticónul* folosind varianta franceză a lui G. de Maunoury (*L'homme détrompé ou el Criticón*); prima ediție, Paris, 1696; alte ediții 1705, 1707, 1709 etc. Textul grecesc nu a fost până acum editat nici în Grecia, nici în România, dar se regăsește în manuscrisul grecesc 62 de la Biblioteca Academiei Române (Οθησαπότηςκαπαλλαγεις Βαλτασάφ Γρατιανού)”. L-am întrebat și pe prietenul nostru, hispanistul Victor Ivanovici, profesor la Universitatea din Salonic, ce anume se știe în Grecia despre traducerea în greacă și în română a romanului lui Baltasar Gracián, *El Criticón*, în secolul al XVIII-lea? De la dl Ivanovici am primit răspunsul următor: „Am consultat în legătură cu traducerea grecească din Gracián pe profesorul Georges Kechayoglou, de la Salonic, un specialist în perioadă. Îmi spune că au existat DOUĂ VERSIUNI DIFERITE (1754 – cea menționată de tine și 1791) și că, deși manuscrise, ele au circulat în Principate. Ambele au fost publicate, fragmentar, cu note și comentarii, de Kechayoglou, în *Antologia de proză*, 2 vol., editată de INS (= Institutul de Studii Neoeleene) al Fundației Manolis Trantaphyllides, Salonic, 2001 (cu reeditări), vol. 1, pp. 585-588, și vol. 2, pp. 808-810, și studiate în teza ei de doctorat de Stesi Athini, actualmente profesoară la Departamentul de Filologie al Universității din Patras. Titlul cărții: *Aspecte ale prozei narative neoeleene: 1700-1830. Dialogul cu tradițiile grecești și străine în teorie și în practică*, Atena, 2010, pp. 153-158, 348, precum și 215, 244, 318, 423”.

³ După DELLR, cea mai veche atestare pentru rom. *Acvatic* ar fi în jurul anului 1832. // Cifra din paranteză indică pagina din textul românesc de la 1794.

⁴ Partea cu care am colaborat la realizarea DELLR a fost spaniola, iar instrumental de bază pentru stabilirea corpusului a fost DCECH, pe care l-am parcurs de șase ori!

- *afecto* (*affecto*, la Juan del Encina) < lat. **AFFECTUS** (datat la 1588 în DCECH);
- *calvario* < at. **CALVARIUM** (1611, DCECH);
- *deforme* (*disformes*, la Juan del Encina) < lat. **DEFORMES** (în jur de 1600, DCECH);
- *efectivo* < lat. **EFFECTIVUS** (1601, DCECH);
- *epigrama* < lat. **EPIGRAMMA** (1570, DCECH);
- *futuro* < lat. **FUTURUS** (1732, DCECH);
- *inciso* (*incisa*, la Juan del Encina) < lat. **INCISUS** (1580, DCECH).

După experiența cu antedatarea celor 7 elemente intrate în spaniolă din latină pe cale savantă, am propus ca temă de cercetare pentru doctorat *Los cultismos en la obra de Juan del Encina*, scriitor renascentist de la sfârșitul veacului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea. Doctoranda care și-a asumat responsabilitatea pentru un asemenea tip de investigație monografică, Corina Rodica Zoia, a examinat circa două mii de pagini din opera lui Juan del Encina și a inventariat un număr de 662 de cultisme, cu una, două sau mai multe ocurențe, dintre care 73 reprezintă prime atestări față de data propusă în DCECH. Ceea ce înseamnă că nu trebuie să considerăm data primei atestări propusă de dicționare drept absolută.

De fapt, data atestării în scris a unui cuvânt nou creat sau împrumutat nu coincide decât în cazuri rare cu momentul în care acesta este folosit pentru prima oară în limba beneficiară. Nu coincide nici cu intrarea în uzul curent a elementului lexical respectiv. Iar multe dintre primele atestări cunoscute, propuse în lucrări lexicografice sau în studii de specialitate, pot suferi schimbări pe măsură ce sunt despuiate texte care nu au fost cercetate încă din acest punct de vedere. Antedatarea poate fi de un an sau de secole.

Datarea reprezintă o ierarhizare cronologică a cuvintelor din limba scrisă și servește la stabilirea fizionomiei lexicului în diversele etape de evoluție a limbii. Sau, după expresia lui I. A. Candrea, la identificarea relației dintre straturile de cultură și de civilizație și straturile de limbă [Dimitrescu, 1974: 69-87].

BIBLIOGRAFIE

- Băiculescu, G., Duțu, Al., Sassu-Timerman, Dorothea, 1959. *Bibliographie littéraire sélective*, Bucurest, p. 56.
- Bianu, Ion, Hodoș, Nerva, 1910. *Bibliografia romaneasca veche*, II (1716-1808), București, Stabilimentul Grafic J. V. Socec, pp. 359-361.
- Camariano-Cioranu, Ariadna, 1973. *Precizări și identificări privind unele traduceri românești din greacă*, RITL, 2, pp. 274-278.
- Cioba, Mianda, „Critic și Andronius”, în *Enciclopedia literaturii române vechi*, Institutul de Istorie și Teorie Literară „George Călinescu” al Academiei Române (în curs de apariție).
- Dimitrescu, Florica, 1973. *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Dimitrescu, Florica, 1974. *I. A. Candrea – lingvist și filolog*, București, Editura Științifică.
- Duțu, Alexandru, 1968. *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821)*, București, Editura pentru Literatură.
- Duțu, Alexandru, 1991. *Substratul mental al receptării literare. Gracián în românește*, RITL, nr. 1-2, pp. 107-115.
- Eliade, Pompiliu, 1898. *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris.
- Gáldi, Ladislav, 1939. *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, Budapest.
- Gracián, Baltasar, 1975. *Oracolul manual și arta prudenței. Criticonul*, I-III, traducere, prefață, tabel cronologic și note de Sorin Mărculescu, București, Editura Minerva, BPT.

- Gracian, Baltazar, 1734. *L'homme detrompé ou Le Criticon*, traduit de l'espagnol par Maunoury.
- Lupu, Coman, Bucurenciu, Ileana, 1978. „La première traduction roumaine de *El Criticón* de Baltasar Gracián”, în *Etudes romanes*, III, București, Société Roumaine de Linguistique Romane, pp. 73-82.
- Russo, Demostene, 1910. *Studii critice*, București, p. 105.
- Simonescu, Dan, 1942-1945. „Un roman spaniol în Moldova secolului al-XVIII-lea”, în *Anuarul Liceului Național din Iași*, Iași, pp. 45-63.
- Ștrempel, Gabriel, 1983. *Catalogul manuscriselor românești B. A. R. (1601-3100)*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Urechia, V. A., 1869. „Cărți rare: Critil și Andronius”, în *Ateneul Român*, Iași.
- Ursu, N. A., Ursu, Despina, 2004. *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare*. I. *Studiu lingvistic și de istorie culturală*, Iași, Editura Cronica.
- Ursu, N. A., Ursu, Despina, 2006. *Repertoriu de cuvinte și forme*, Iași, Editura Cronica.
- Ursu, N. A., Ursu, Despina, 2011. *Repertoriu de cuvinte și forme (Supliment)*. Partea I (literele A-M), Editura Cronica, Iași; Partea a II-a (literele N-Z), Iași, Editura Cronica.

Sigle:

- DA = 1913-1937. *Dicționarul limbii române*. Tomul I (A-de), tomul II (F-lojniță), București, Academia Română.
- DCECH = Juan Corominas, J.-A. Pascual, 1980-1991. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, I-VI, Madrid, Gredos.
- DCR³ = Florica Dimitrescu, Alexandru Ciolan, Coman Lupu, 2013. *Dicționar de cuvinte recente*, București, Editura Logos.
- DELLR = Sanda Reinheimer Ripeanu (coordonator), 2004. *Dictionnaire des emprunts latins dans les langues romanes*, București, Academia Română.
- DEX = 1998². *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Univers Enciclopedic.
- DLR = 2010. *Dicționarul limbii române*, I-XIX, ediție anastatică, București, Editura Academiei.
- DILR = Gheorghe Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, 1992. *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*, București, Editura Științifică.
- IB = Ioan Bobb, 1822-1823. *Dictionariu rumânesc, lateinesc și unghuresc*, I-II, Cluj.
- IG = Iordache Golescu, 1830. *Condica limbii rumânești* (cotă BAR 844-850).
- LB = 1825. *Lexiconul budan* (Lesicon romanescu-latinescu-ungurescu-nemșesc), Buda.
- TRDW = H. Tiktin, 1986. *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, ediție de Paul Miron, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.